

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Марио Иванов Иванов, НАИМ – БАН,
член на научно жури, назначено със Заповед № РД-38-404/12.07.2024 г. на Ректора на
СУ „Св. Климент Охридски“

по конкурс за заемане на академичната длъжност „ДОЦЕНТ“ в професионално
направление 2.2. История и археология (специалност Археология – Музеология) за
нуждите на Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“,
обявен в ДВ бр. 55 от 28.06.2024 г.

Участник в конкурса е един кандидат – гл. ас. д-р Илиана Георгиева Борисова-Кацарова. Кандидатът покрива напълно минималните национални изисквания за заемане на академичната длъжност „доцент“, съгласно чл. 2б, ал 2 на ЗРАСРБ и чл. 1а, ал. 1 на Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и Приложението към него за професионално направление 2.2. История и археология.

Илиана Борисова-Кацарова е родена на 07.02.1970 г. в София. Завършва висше образование през 1997 г. в магистърската програма на катедра „Археология“ на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, специалност „Класическа археология“. През 2002 г. получава образователната и научна степен „доктор“ по „Музейно дело“ след защита на дисертационен труд на тема „Археологически музеи и музейни експозиции *in situ* – постижения и перспективи в България“. Между 2002 и 2008 г. работи последователно в Софийския държавен архив и Централния държавен архив в гр. София, съчетавайки дейността си с ангажиментите на хоноруван асистент към Департамент „Културно наследство“ на НБУ и катедра „Архивистика и помощни исторически дисциплини“ на СУ „Св. Климент Охридски“. От 2008 г. досега заема длъжността гл. асистент в катедра „Археология“ на СУ „Св. Климент Охридски“, където ръководи магистърска програма „Музеология“. От 2010 г. е постоянен член на ИСОМ. И. Борисова-Кацарова притежава богат теренен опит в проучване на археологически обекти в България и в частност София, където е ръководител, съръководител и зам.-ръководител на 8 обекта, част от които проучвани повече от един сезон.

В конкурса И. Борисова-Кацарова участва с една монография (хабилитационен труд), 4 студии, от които една в реферирано издание и 13 статии, от които две в реферирани издания и двете в съавторство. В приложения списък на научната продукция фигурират още 2 статии, представени за получаване на образователната и научна степен „доктор“ и 5 публикации в поредицата „Археологически открития и разкопки“, които не отговарят на изискванията за публикация в сборник с научно редактиране. Тези 7 публикации следва да не се вземат предвид при оценяване научната продукция на кандидата. За мен остава неясно защо кандидатът не е включил няколко други свои публикации (5 бр.), посочени в общия списък на публикациите, които напълно съответстват на темата на конкурса (Музеология).

Научната продукция на кандидата обхваща няколко тематични области. На първо място е специфичната музеоложка насоченост в изследванията на И. Борисова-Кацарова (приложения 5, 7 – 9, 20). Част от тези проучвания са резултат от работата на кандидата върху докторската дисертация, а други представляват продължение на нейните проучвания в различни аспекти на музеологията.

Следваща тема в научните интереси на И. Борисова-Кацарова е работата върху отделни категории археологически материал (приложения 2, 6, 17 и особено 24 и 25), където известен приоритет имат изследванията върху керамичните артефакти.

Публикуването на резултати от археологически разкопки е естествена и неизменна част от научната продукция на всеки археолог. В тази нехомогенна категория попадат няколко важни публикации (приложения 15, 21 и 23), както и всички предварителни съобщения от проведени разкопки (публикувани в АОР), които тук не вземам предвид и няма да коментирам.

Логична стъпка напред е появата на систематизирани, обобщени наблюдения на кандидата върху резултатите от проучванията на западната порта на Сердика в частност и фортификацията и развитието на града като цяло в периода I – VI век (приложения 16, 18 и 22). Цялостното представяне на обекта с анализ на регистрираните ситуации, находки, периодизация и хронология е в основата на представения монографичен труд (приложение 1), който е коментиран по-долу.

Книгата „Западната порта на Сердика – археологическо проучване и социализация“ е уникално за българската историография съчетание от археологическо и музеоложко изследване на археологически обект. Трудът се състои от две обособени и в същото време свързани части.

Първата част е чисто археологическа и по същество представлява изчерпателна публикация на архитектурните останки, разкрити и документирани в комплекса на западната порта на Сердика, техния анализ и хронология. Пълната и своєвременна публикация на проучваните в последните десетилетия обекти в столицата е все още рядкост. Сама по себе си появата на труда на И. Борисова-Кацарова е огромна крачка напред в познанията ни върху древния град и не може да не предизвика адмирации. Тук е мястото да се подчертае, че информацията от новите проучвания е допълнена с архивни материали от разкопките на предишния проучвател М. Станчева между 1972 и 1980 г., резултатите от които така и не са обнародвани подобаващо и в голямата си част остават неизползваеми от професионалната общност. Изложението на материала е структурирано по функционални категории, групирани в отделни глави: фортификационни елементи, улична мрежа, канализация и водоснабдяване и гражданска архитектура. Вероятно обективните трудности при датировката на немалка част от съоръженията са в основата на избрания подход, който е предпочетен пред хронологическото представяне на архитектурните останки. Обобщен поглед и графично представяне на проучените съоръжения от всеки период е предложен в заключителната част на глава IV.

Несъмнено основен акцент в изследването се явява укрепителната система на Сердика. Детайлните наблюдения върху проучвания участък от фортификацията на града е позволил на И. Борисова-Кацарова да формулира множество важни изводи, да прецизира или отхвърли част от по-старите тези и да предложи алтернативни решения на немалка част от проблемите. Сложните обстоятелства, съпътстващи проучването на един значим археологически обект в съвременна градска среда, допълнително са комплицирани от извършеното през 70-те и 80-те години на XX век проучване, резултатите от което не са публикувани, а архивната документация често е непълна, неточна или противоречива. В своя анализ на ситуациите И. Борисова-Кацарова демонстрира прецизни наблюдения, критичен подход и задълбочено обмисляне на получената информация. Въпреки съвременните нарушения на пластове и структури, по-

ранните археологически намеси в обекта и сложната ситуация, авторката се е справила с нелеката задача да извлече възможния максимум от съхранените на терен данни.

Предложеният анализ се отличава с прецизност, коректност и логична постройка. Авторката избягва да налага изводи и нови тези, а по-скоро се стреми да представи резултатите в контекста на научната дискусия, аргументирайки своите виждания и предлагайки нерядко съвсем нови хипотези. Детайлните коментари върху всеки от елементите тук едва ли са необходими. По-долу ще се опитам да извя част от по-важните и съществени приноси на работата, както и да коментирам някои спорни или дискуссионни според мен моменти.

Основен принос на монографията е установяването на малко или повече коректна хронология на обекта, респективно на градската фортификация. Прецизната теренна работа и методиката на проучването са позволили на И. Борисова-Кацарова да продължи и надгради разработената до момента хронологическа скала на Сердика, дефинирайки пет нови периода в развитието на града до началото на Средновековието. Веднага бих отбелязал, че бъдещите проучвания и публикацията на други обекти от последните години вероятно ще внесат известни корекции, но като цяло предложената хронология е напълно приемлива на този етап от проучванията в столицата.

Следващият изключително важен принос на работата е прецизирането на хронологията на градската фортификация. Тук с безспорна стойност са наблюденията, че запазената част от вътрешния укрепителен пояс представлява първата крепостна стена. Западната порта е един от малкото участъци в Сердика, където е документирано съотнасянето на крепостната стена с прилежащите културни напластявания, илюстрирано със стратиграфски разрези и находки, които позволяват добро хронологическо съотнасяне на елементите. Прецизирането на датировката на дублиращата тухлена стена във втората половина/ края на V век е вторият изключително важен момент. Предложената хронология е приемлива, предвид регистрираните стратиграфски ситуации и корелацията на проучените нива на различни места на обекта. Несъмнен е приносът в документирането на различни детайли от градската фортификация – устройството на кулите, портата и протейхизмата. В главата върху елементите на фортификацията за мен липсва малко по-обстоятелствен коментар върху устройството на самата порта, кулите и т.н. в контекста на подобни фортификационни структури от Сердика (проучени са още две порти и много кули) и други провинциални градове. Подобен анализ би подкрепил изводите на авторката и би помогнал за по-ясното очертаване на особеностите на крепостната система на града в общите фортификационни тенденции в империята.

Важен елемент от проучването са документираните вкопани структури западно от стената, интерпретирани като защитни ровове. Въпреки паралелите с подобни съоръжения пред северната стена и на изток от североизточната кула, идентификацията им като такива според мен не е безспорно и подлежи на доуточняване. Сериозни съмнения имам и по отношение на тухлената суперструкция на първата крепостна стена и нейната подмяна/ репарация по-късно в смесен градеж. Доколкото данните не са съвсем експлицитни, твърдението остава дискуссионно. За всички градски фортификации, изградени по времето на Марк Аврелий в Тракия се смята, че са изградени в *opus (vittatum) mixtum*. Личните ми наблюдения върху Сердика и проучванията, извършени под мое ръководство, ми позволяват да твърдя, че изцяло тухлена конструкция не се среща в града преди последната четвърт на IV век. Именно по това време са регистрирани първите обществени и частни сгради в изцяло тухлен градеж на стените – балнеумът,

известен като ротондата „Св. Георги“, късноантичната баня при минералния каптаж, базилика 2 и т.н. Тази логика по-скоро предполага обратното виждане, че първата стена е изградена в смесена зидария, а по-късните поправки (късен IV век ?) са с тухлен градеж. Безспорен принос на автора е археологическото потвърждение за наличието на чупка в североизточна посока в трасето на първоначалната западна стена, което показва, че късноантичната фортификация на Сердика следва заложеното още в последната четвърт на II век трасе на стената и същата е проектирана по този начин още при първоначалното си планиране.

Безспорно от значение е изясняването на уличната система в проучения участък. Важна е хронологията на уличните настилки, както и представените разсъждения върху наличието и вида на обиколната улица. Наблюденията върху елементите на уличната инфраструктура допълват с нови данни проучванията върху водопроводната и канализационна система на Сердика.

Макар и в ограничен обхват, на доста места са регистрирани следи от обитаване през I – II век, които са обстойно коментирани. Тази информация допълва с важни нови елементи известното към момента за най-ранните периоди на града. От значение както за хронологията на стената, така и за историческото развитие на града са регистрираните опожарявания и разрушения, потвърждаващи разрушаването на Сердика през 170 г. от нападението на костобоките. В тази връзка е и коментарът на авторката върху епиграфските свидетелства за изграждането на първата крепостна стена при съвместното управление на Марк Аврелий и Комод. Тук е необходимо уточнението, че провинциалният управител Азелий Емилиан не е заемал длъжността в 177/178 г., а въпросните години са *terminus ante quem* за неговия мандат.

От голямо значение за историческото развитие на града е и наблюдението, че в средата на III век Сердика, изглежда, не е пострадала при нападенията на готите. Тази констатация подлежи на допълнителна аргументация, но има своите основания. Предложените хронологически репери към края на IV, около средата на V и края на VI век, съответно за финал на шести, седми и осми период, като цяло намират потвърждение в хронологията и на други обекти и могат да се смятат за достатъчно сигурни. Формулираните от И. Борисова-Кацарова нови хронологически периоди допълват хронологическата скала на Сердика, което към момента я превръща в един от малкото римски градове по нашите земи, притежаващ сериозно аргументирана археологическа периодизация.

Съществен принос представляват и наблюденията върху последния период на обекта, покриващ времето на Ранното Средновековие. Тук авторката предлага критичен анализ на по-ранните хипотези и дава допълнителни аргументи за различно тълкуване на резултатите от предходните археологически проучвания.

Извън хронологията на отделните периоди и структури, безспорен принос е прецизното документиране на всички открити структури и елементи на обекта. Същите са илюстрирани добре чрез снимков материал и графични заснемания. Стратиграфските разрези са по-малко, но дават добра представа за участъците със запазени напластявания.

Глава V представя обобщените изводи на авторката върху хронологията на комплекса и Сердика като цяло въз основа на проучванията и корелацията с други обекти. Предложено е оригиналното виждане, че през IV век първата крепостна стена е загубила отбранителните си функции за определен период от време, предвид започналото изграждане на новата фортификация, обхващаща значително по-голяма площ. Същата идея авторката развива и в своя по-ранна работа. Не може да се отрече, че има основания

за подобна интерпретация на данните от проучванията, но все пак следва да се отбележи, че все още не притежаваме сигурна информация за цялостното трасе на новата крепостна стена, площта, която тя е обхващала (особено в южната част на града) и степента на завършеност на този, предполагаемо имперски, проект. На този етап от проучванията на Сердика съм на мнение, че хипотезата има своите основания, но същите са предимно индиректни и подлежат на допълнителна аргументация и потвърждение.

В контекста на по-обхватните разсъждения върху възникването на градските фортификации, изглежда И. Борисова-Кацарова приема (макар и не съвсем ясно изразено) мнението на Г. Михайлов и други изследователи за тяхното изграждане като част от имперската политика за отбрана на провинцията, както и като символ на престиж на отделните общини. Тук не е мястото да се влиза в тази дискусия, но външната заплаха като стимул за укрепяването на градовете в Тракия (и други провинции) едва ли може да се оспори. Въпросът за съществуването на някаква отбранителна линия, съставена от укрепените градски центрове, според мен не може да се поддържа. Оскъдните епиграфски данни за пряка имперска инициатива във финансирането на някои от градските укрепления, не означават непременно, че всички крепостни стени са изградени по този начин. Използвани са различни средства и начини на финансиране, наложени от централната власт, но същите имат за основна цел превенцията срещу нови нападения върху важните за империята градски центрове.

Втората част на монографичния труд на И. Борисова-Кацарова изследва условията и начините на представяне на археологически структури *in situ*. В първата глава е направен обстоен и компетентен преглед на българската и международна нормативна база в областта на археологическото наследство. Важна е забележката за липсата на дефиниция на термина „археологическо наследство“ в националното законодателство на България. От съществено значение за разбиране на проблемите, свързани с експонирането на археологически обекти, е наблюдението на автора върху слабостите на проектната документация. Като особено съществен проблем тук бих открил отбелязаната липса на контрол и отчетност на етапите на извършените дейности.

В следващата глава е коментирано изпълнението на конкретния проект за проучване и експониране на западната порта на Сердика и прилежащите елементи. Изложени са проблемите, с които се сблъсква всеки археологически екип в подобна ситуация. Представен е детайлен коментар на проектната концепция и нейното изпълнение. И. Борисова-Кацарова аргументирано взема отношение по отделните етапи на изпълнение на проекта, застъпвайки мнението за особената стойност на оригиналните, запазени на място структури и елементи, чието експониране трябва да бъде приоритет. Съществена част от анализа е коментарът на автора върху определени проектни решения, влизащи в конфликт с принципите на експониране на археологическата субстанция. Същевременно е отчетена нуждата от компромиси на определени места, наложена от състоянието на структурите, особеностите на градската среда и безопасността на посетителите. По-съществените недостатъци, отбелязани от автора при изпълнението на проекта са: липсата на ясна маркировка на съвременните реконструкции и намеси, неадекватното решение на трасето и вида на пътеката за достъп на посетителите, недостатъчните информационни материали и средства, липсата на експозиционни прозорци, показващи по-ранните останки, ограниченият достъп за хората с увреждания и неудачното представяне на графична реконструкция на западната порта върху източната укрепваща стена на комплекса. При всеки отделен случай авторът предлага обстоен анализ и възможно по-добро решение.

Финалната глава от втората част разглежда комплекса на западната порта в контекста на останалите експонирани археологически обекти в София. Главата започва с подробно представяне на нормативната регулация, действаща към момента в столицата по отношение на археологическото наследство. Очергани са нейните слабости и е застъпена тезата, че същата се нуждае от незабавна актуализация, особено по отношение на териториалните граници на резервата, които отдавна не съответстват на актуалната археологическа информация. Предложен е подробен и критичен преглед на проучените и експонирани по различно време и по различен начин обекти. Тук бих добавил за пълнота на изложението и късноантичната баня, проучена на бул. „Мария Луиза“ № 47, която е експонирана в подземната част на нова сграда. Отсъства коментар върху амфитеатъра на Сердика – един от емблематичните паметници на столицата, вероятно заради срамното състояние, в което обектът е оставен повече от 15 години. Предложена е оценка на използваните похвати и концепции и е потърсено мястото на новия комплекс в това отношение. Анализът на експонираните на място обекти в София води автора до извода, че при бъдещи експозиционни решения е добре все повече да намира място употребата на защитни покрития от различен вид, тъй като особеностите на климата в България не позволяват трайно опазване на експонираните структури на открито. Отново е подчертана важността на оригиналната археологическа субстанция, чието запазване във възможно най-автентичен вид би следвало да е в основата на всеки проект за експониране и социализация на археологическото наследство. Засегнати са и серия други въпроси и проблеми, чието осмисляне с помощта на голям екип специалисти би дало положителни резултати в бъдещия подход към крехкото археологическо наследство на столицата.

В заключителната част на книгата са изложени в сбита форма основните наблюдения и изводи на И. Борисова-Кацарова върху резултатите от проучването и експонирането на комплекса „Западна порта на Сердика“. Маркирани са проблемите, възможните решения и са зададени насоки в областта на законодателството, институционалната организация, археологическите проучвания, консервацията, реставрацията, експонирането и социализацията на един обект.

Представеният от И. Борисова-Кацарова монографичен труд е оригинално и задълбочено изследване, уникално до известна степен, предвид двойствения аспект на анализа. Книгата се нарежда сред все още недостатъчния брой монографични публикации на проучени обекти в столицата и като такава несъмнено ще остане сред задължителните трудове върху историята на града. Наблюденията на автора са прецизни, коректни, аргументирани и поднесени с необходимата доза скепсис. Изключително добро впечатление прави дискуссионният характер на изложението, търсенето на компромис и отказът от налагане на предпоставени и недобре аргументирани тези. Обектът е представен с достатъчно илюстративен материал. Съществен недостатък е липсата на открития археологически материал, представен в съответния вид. Немалка част от находките, особено тези с по-висока хронологическа стойност, все пак фигурират в текста с илюстрации и съответна контекстна позиция. Заявено е намерението същите да бъдат предмет на самостоятелна публикация в бъдеще.

Извън чисто археологическите достойнства на труда, И. Борисова-Кацарова предлага обхванат коментар и анализ не само на конкретния обект и реализацията на проекта за неговото експониране и социализация. Изследван е комплексът от проблеми, свързани с проучването, консервацията и експонирането на археологическото наследство на столицата в сложната градска среда. В резултат от задълбочения анализ са формулирани важни изводи и насоки към бъдещите проучватели и специалисти,

ангажирани с опазването на културното наследство. Предложените наблюдения не са ограничени само до столицата, а касаят всички подобни обекти, проучвани в градска среда и като такива притежават по-обхватно значение.

Илиана Борисова-Кацарова е достоен кандидат в конкурса за академичната длъжност „доцент“, притежаващ солиден професионален опит и сериозни научни познания. Представената от кандидата научна продукция се отличава с високи научни качества и демонстрира способностите на автора за анализ и синтез на разнородна информация. Изложеното дотук ми дава основание да изразя **ПОЛОЖИТЕЛНО СТАНОВИЩЕ** и убедено да препоръчам на Факултетния съвет на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ да избере Илиана Георгиева Борисова-Кацарова за доцент по специалността „Археология – Музеология“.

08.10.2024 г.
гр. София

.....
(доц. д-р Марио Иванов, НАИМ – БАН)